

ראש הישיבה - הרב ארלה הראל

זמן הברכה על נטילת ידיים*

ראשי פרקים

- א. עובר לעשייתן
- ב. ידיים מלוכלכות
- ג. משום הניגוב
- ד. ניגוב בשנוטל ביותר מרביעית
- ה. סיכום ומסקנות

א. עובר לעשייתן

הגמרא במסכת פסחים (ז,ב) דנה בזמן הברכה בכל המצוות, ואומרת:

דכולי עלמא מיהא מעיקרא בעינן לברוכי, מנלן? דאמר רב יהודה אמר שמואל: כל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן.

מבואר בגמרא שמשמעות הביטוי 'עובר לעשייתן' שנאמר בדברי שמואל הוא: לפני עשייתן. הגמרא מבארת שלכולי עלמא צריך לכתחילה לברך עובר לעשייתן, חוץ מבמקרה שבו אי אפשר לברך עובר לעשייתן, כגון טבילת גר, שלפני טבילתו הוא גוי ואינו יכול לברך.

על פי זה פסק הרמב"ם (ברכות ו,ב) שצריך לברך 'על נטילת ידיים' לפני הנטילה, שהיא קיום המצוה:

כל הנוטל ידיו - בין לאכילה, בין לקריאת שמע, בין לתפילה - מברך תחילה: "אשר קידשנו במצוותיו וציונו על נטילת ידיים".

כך פסקו גם ראשונים נוספים¹.

* השיעור סוכם על ידי התלמידים.

1 רבי אברהם בן הרמב"ם בתשובותיו (פג), ספר המקצועות ורבינו חננאל (באור זרוע א,עט), האשכול (נטילת ידיים יט,ב), רבנו תם (ספר הישר תו), ריטב"א בהלכות ברכות (קטעים שבסוף הספר אות ג), ספר המנהגות (ל,א) ועוד.

ב. ידיים מלוכלכות

אמנם ראשונים רבים על הסוגיה בפסחים מתייחסים לברכת הטבילה, ומביאים את דין נטילת ידיים כדוגמה נוספת למצוה שמברכים עליה לאחר עשייתה, כיון שאי אפשר לברך לפני². כן כתב הרא"ש בשם ר"י (פסחים א, ק):

האי טעמא נמי שי"ך בנטילת ידיים שנהגו לברך אחר הנטילה, לפי שבבוקר כשידיו מלוכלכות לא מצי לברוכי עד אחר הנטילה, לכך נהגו לעשות כן אף בנטילה דסעודה.

האם כוונת הרא"ש שכך ראוי לעשות לכתחילה לברך אחרי הנטילה, או רק ש'נהגו' כן ויש להם על מה לסמוך?

המעייין בדברי הרא"ש בשלמותם יראה שאין כוונתו אלא לומר שאין למחות ביד מי שנהג כן, אבל לכתחילה ברור שעדיף אם אפשר לברך קודם נטילה, ככל המצוות שמברך עליהן עובר לעשייתן אלא אם כן אי אפשר. כך הם דברי הרא"ש בשלמותם:

ר"י מפרש דאין למחות בנשים שמברכות אחר טבילה ולא קודם, כיון דאיכא גר דלא מצי לברך עד לאחר הטבילה לא פלוג. והאי טעמא נמי שי"ך בנטילת ידיים, שנהגו לברך אחר הנטילה לפי שבבוקר כשידיו מלוכלכות לא מצי לברוכי עד אחר הנטילה, לכך נהגו לעשות כן אף בנטילה דסעודה.

מבואר בדברי ר"י שאין זה נכון לכתחילה מה שנשים מברכות לאחר טבילה, אלא שאין מוחים במי שעושה כן, שכיון שבטבילת גר הדבר מותר לא חילקו בין טבילה לטבילה וכל הטבילות אפשר שיברכו אחר הטבילה³. באותו אופן ר"י מתיר גם בנטילת ידיים לברך אחר הנטילה, שכיון שבנטילת ידיים בבוקר אין ידיו נקיות ואינו יכול לברך קודם הנטילה - לא חילקו בין נטילה לנטילה, וגם בשאר נטילות אפשר שיברכו לאחר הנטילה. אמנם ברור שמעיקר הדין לשיטת ר"י יש לברך לפני הנטילה.

ברבנו ירוחם (טז, ו) מובא שמשום כך נהגו רבותיו לברך בין שתי נטילות - אחר נטילה ראשונה היו משפשפים את ידיהם, ומברכים קודם שיטלו מים שניים.

2 ר"י המובא ברא"ש ובתוספות, הרמב"ן ועוד.

3 החידוש הזה שלא פלוג רבנן בתקנתן לענין טבילה בין גר לשאר טבילות, אכן הוא לכשעצמו חידוש גדול, אמנם הוא מוזכר כבר בשם הגאונים.

לעומת כל זאת, ה**טור** (אורח חיים קנח), פוסק בצורה חד משמעית שאין לברך קודם הנטילה אלא אך ורק לאחריה:

אף על גב דכל המצוות מברכין עליהם קודם לעשייתן, שאני הכא שפעמים שאין ידיו נקיות ואינו יכול לברך קודם, הילכך תיקנו שלעולם יברך אחר כך. ועוד, כיון דמברך קודם הניגוב הוא שפיר קודם לעשייתן, שגם ניגוב הוא מן המצוה.

אמנם הבית יוסף במקום מקשה על ה**טור**, שלטעם זה שידיו אינן נקיות אינו נכון לאסור לעולם אלא רק כשאין ידיו נקיות, וכשידיו נקיות לשיטת הרא"ש מעיקר הדין מברכים קודם נטילה, אלא שנוהגים לברך אחר הנטילה.

ג. משום הניגוב

בניגוד להצגת הדברים ב**טור**, מובא בכמה ראשונים⁴ שעיקר שיטת האומרים לברך אחר נטילה הוא משום שהניגוב הוא עיקר המצוה (טעם אותו הזכיר ה**טור** רק לאחר מכך), ולא משום נקיות ידיים. כך מובא באור זרוע (א, עט):

ומורי ר"י בר יצחק שיזכה לאורך ימים כתב בשם רבינו תם זצ"ל, דאף על גב דאמרינן "תכף לנטילת ידיים ברכה", אין לברך אלא לאחר ניגוב. דהוא עיקר נטילה.

טעם זה מופיע ביתר ביאור בתוספות בפסחים (ז, ב):

בנטילה יש טעם אחר לברך אחר נטילה קודם ניגוב, [דאחר נטילה נמי מיקרי קצת עובר לעשייתן כל זמן של ניגוב ידיו (רא"ש ברכות זגד)]. כדאמרינן: "האוכל לחם בלא ניגוב ידיים - כאילו אוכל לחם טמא".

אם כן, נצטרך להעמיק בדין זה של ניגוב הידיים, ולברר האם אכן הניגוב הוא חלק מהמצוה. מקור הדין הוא בגמרא בסוטה (ד, ב):

אמר רבי אבהו: כל האוכל פת בלא ניגוב ידיים כאילו אוכל לחם טמא, שנאמר: "ויאמר ה' ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא".

ישנן שתי אפשרויות להבין את דברי הגמרא. אפשרות אחת מובאת בדש"י במקום:

4 ראבי"ה (תרצא), האור זרוע והתוספות דבסמוך, ועוד

האוכל בלי ניגוב ידיים - דבר מאוס הוא וחשוב כטומאה, שנאמר: "ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא" - אלמא דבר מיאוס קרי טומאה.

מדברי רש"י מתבאר שאין שום קשר בין הנטילה לניגוב, אלא הניגוב הוא נספח לנטילה לצורך נימוסי, שלא יימאס האוכל. בצורה ברורה יותר כותב רבינו אשר מלוניל בספר המנהגות:

צריך שינגבם היטב, דהכי אמרינן: "כל האוכל בלא ניגוב ידיים כאילו אוכל לחם טמא, שנאמר ככה יאכלו בני ישראל לחמם טמא" - דבק הוא הפסוק הזה עם של מעלה: "והיא בגללי צואת האדם תעוגנה לעיניהם", ומפני שהידיים עסקניות הם ונוגעין בכל טינופין - הצריכה להם התורה לרוחצם, ואם לא ינגבם, הרי הוא אוכל כאלו לחם הנלוש בגללי צואת האדם.

אופן אחר להבין את הגמרא נמצא בסדר **רב עמרם גאון** בהלכות סעודה:

כד משי ידיה - מבעיא ליה לנגובי ידיה שפיר.

משמע מדברי רב עמרם גאון שהניגוב קשור לנטילה בצורה מהותית יותר, והדבר מבואר יותר בשם רבינו חננאל (מובא באור זרוע א, עט):

המים מכשירים האוכלים והפירות לטומאה, ואם לא ינגב ידיו בטוב תצא הלחלוחית שבידיו להפת ויוכשר לטומאה, שנאמר: "ככה יאכלו בני ישראל" - פירוש כמו העכו"ם.

יוצא אם כן לשיטה זו, שהניגוב הוא אכן חלק מהותי מהנטילה ושהוא השלמה של הנטילה.

נראה שתהיה נפקא מינה בין שתי השיטות במקרה שנרטבו ידיו בתוך הסעודה: לפי רש"י גם אדם שנרטבו ידיו במהלך הסעודה שלא משום נטילה יצטרך לנגב ידיו, כיון שסוף סוף ישנו מיאוס, ואין הניגוב דין בנטילה אלא דין שלא יאכל בידים רטובות. לעומת זאת לשיטת רב עמרם גאון, אדם שנרטבו ידיו במהלך הסעודה - הרי ידיו כבר טהורות ואין חשש שיעביר הטומאה לאוכל, וממילא אינו חייב לנגב ידיו⁵.

5 עיין בשו"ת הרדב"ז (א, טז) שמקבל להלכה את שיטת רש"י, ומדייק שכן היא שיטת הרמב"ם ויכל בעלי ההלכות.

ד. ניגוב כשנוטל ביותר מרביעית

ראינו שלדעת רש"י שהניגוב הוא משום מיאוס - אין הניגוב חלק מהמצוה, וראיה לכך היא שאם ירטבו ידיו באמצע הסעודה יהיה מחויב לנגבם בלי כל קשר לנטילה, שהניגוב הוא עניין נקודתי.

אך עתה נראה שאין זה רק לשיטת רש"י, אלא אפילו לשיטת רב עמרם גאון הניגוב אינו בכל מקרה חלק מהותי מהמצוה. כן מתבאר מן התוספתא במסכת ידיים שהולכת בשיטתו של רב עמרם גאון, והובאה להלכה על ידי המרדכי (ברכות רב) והסמ"ג (עשין כז):

הנוטל ידיו - לא יאמר: הואיל והראשונים טמאין הריני נוטל את הטמאים, ואם עשה כך צריך לנגב את ידיו. אבל המטביל את ידיו אין צריך לנגב את ידיו.⁶

דין זה אינו רק בטובל ידיו, שהוא הדין בכל מי שנוטל ידיו ביותר מרביעית מים, שכן פסק השולחן ערוך (קנח, ג):

המטביל ידיו - יכול לאכול בלא ניגוב, והוא הדין לנוטל ידיו בבת אחת ושופך עליהם רביעית מים בבת אחת, או שנטל ידו אחת ושפך עליה רביעית וכן שפך על חברתה.

אם כן, הניגוב אינו נצרך בטובל ידיו או בנוטלם ביותר מרביעית, ובמקרים אלו - כאשר נגמרה הנטילה נגמרה המצוה.⁷ יוצא שבמקרים אלו אפילו לשיטת רב עמרם גאון - אין הניגוב חלק מהותי מהנטילה, אלא המצוה נגמרת לפני הניגוב. אם כן, במקרים אלו המברך אחר הנטילה מברך לאחר קיום המצוה לגמרי, ואין ברכתו עובר לעשייה.⁸

6 מהתוספתא הזו יוצא כדברי רב עמרם גאון שהניגוב הוא משום טומאה, שאם משום מיאוס - לא ברור מדוע המטביל אינו צריך לנגב ידיו.

7 על פי זה כשדן בשו"ת בצל החכמה (ד, קמא) על ניגוב ידיו במכשיר ייבוש שמייבש על ידי רוח, הוא מסיק להלכה שאף שדין ניגוב צריך להיות דווקא במגבת משום טומאה, מכל מקום כיון שהניגוב אינו נצרך בנוטל יותר מרביעית, לכן בימינו שיש שפע של מים ונוהגים ליטול בשפע - שרי להשתמש במכשיר הנ"ל לניגוב ידיו.

8 אמנם עיין בראב"ה (תרצא) שחידש שהניגוב הוא העיקר: "יגבי נטילת ידים העיקר תלוי בניגוב, ומברכין עובר לניגוב", אך ביארנו שלשאר הראשונים הניגוב אינו חלק מהנטילה כלל.

ה. סיכום ומסקנות

ראינו שלוש שיטות לגבי זמן הברכה על נטילת ידיים:

לברך דווקא קודם הנטילה (רמב"ם).

לברך בין נטילה ראשונה לשנייה (רבנו ירוחם).

לברך אחר הנטילה קודם הניגוב (רא"ש).

גם לשיטה השנייה והשלישית, לכתחילה עדיף לברך לפני הנטילה (חוץ מלדעת הטור) - אלא שישנן שתי סיבות שמחמתם מותר לברך לאחר הנטילה:

א. שהידיים מלוכלכות.

ב. שהניגוב הוא חלק מהמצוה.

את הסיבה הראשונה ניתן לפטור בצורה מאוד פשוטה - לשטוף ידיים⁹ (אך לא ליטול, שאז יצא ידי חובה), ואז לברך 'על נטילת ידיים' וליטול ידיים.

לגבי הסיבה השנייה, לכאורה הדבר תלוי במחלוקת מה מעמד הניגוב:

1. לשיטת רש"י - הניגוב אינו חלק מהנטילה כלל, אלא הוא קשור לסעודה, שאין

לאכול בידים רטובות משום מיאוס.

2. לשיטת רב עמרם גאון - הניגוב הינו חלק מהותי מהנטילה, כיון שמנגב כדי שלא

יטמאו הידיים את האוכל.

אמנם הראינו, שאפילו לשיטת רב עמרם גאון, כאשר טובל את ידיו או כאשר נוטל אותם ביותר מרביעית, אז אין הניגוב חלק מהותי מהנטילה.

יש להוסיף עוד סברא - הרי השיטה הקובעת כי יש לברך לאחר הנטילה ולפני הניגוב או השפשוף, מניחה שלעתים אין הידיים נקיות, ולכן משום 'לא פלוג' תיקנו שתמיד יברך לאחר הנטילה. אך הנחה זו, אולי היתה נכונה מבחינה מציאותית בזמנם, אך כיום ההגינה השתפרה לבלי היכר, ואנו שוטפים את ידינו כל הזמן, ומשתמשים בסבון וכדומה, ורוב הזמן ידינו נקיות - וכי מפני מיעוטו של הזמן יקבעו תקנה כללית? הרי נוצר כאן אבסורד - אף אחד אינו מנקה את ידיו לפני שהוא מברך במשך

⁹ יש להעיר, שלדעת שולחן ערוך הרב (קנח, יז) צריך שינגב ידיו קודם שיברך.

היום אלא אם כן הוא יודע שהן מלוכלכות, ומדוע כאן נצטרך לחכות לנטילה הראשונה ואז לברך?!

אם כן נמצא שדחוק הוא לברך לאחר הנטילה כיון שכבר נגמרה המצוה, והמברך על המצוה לאחר שעשאה הרי הוא מברך ברכה לבטלה¹⁰. כן כתב המאמר מרדכי (קנת, טו) שמעיקר הדין יש לברך לפני הנטילה, וכמו כן פסק המטה יהודה (קנת, כ) שלכתחילה יש לנהוג כן, וכך נהג הרב איסר זלמן מלצר (בדרך עץ החיים כרך ב, עמוד 410). כך פסק גם הרב קאפח (כך משמע מלשונו בפשטות בפירושו על הרמב"ם ברכות ו, ב, וכך שמעתי מתלמידיו שנהג כן למעשה¹¹), וכך פוסק הרב שמואל טל ראש ישיבת תורת החיים.

לפיכך העולה למעשה הוא שראוי לברך קודם הנטילה, אלא שאם ידיו מלוכלכות יש לרחוץ אותם לפני הברכה (ובפרט בימינו שהמים מצויים בקלות יותר ובקלות ניתן לשטוף את הידיים קודם הברכה). אך עם זאת, המקל לברך לאחר הנטילה יש לו על מי שיסמוך.

10 לדעת מרבית הפוסקים (רמב"ם הלכות ברכות יא, ו, ש"ך יו"ד יט, ג ועוד), אך יש אומרים שאין ברכה הנעשית אחרי המצווה בכלל ברכה לבטלה (או"ז ח"א כ"ה ועוד), אמנם גם לשיטתם לכתחילה יש לברך קודם עשייה.

11 אך אין זה מנהג רוב בני עדת יוצאי תימן, עיין שולחן ערוך המקוצר (חלק א כז, ה והערה י"ח שם).

